

นาฏศิลป์สร้างสรรค์ชุดฉายขุนแผนแสนสะท้าน

Creative Dance of Chuichay Khunpansansathan

(Received: Jan 15, 2020 Revised: June 12, 2020 Accepted: June 22, 2020)

ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ¹

Rittidheb Thaohiran

ศุภชัย จันทร์สุวรรณ²

Supachai Chansuwan

บทคัดย่อ

การสร้างสรรค์นาฏศิลป์เรื่อง “นาฏศิลป์สร้างสรรค์ชุดฉายขุนแผนแสนสะท้าน” มีวัตถุประสงค์คือใช้วิธีการวิจัยเชิงพรรณนา 1) เพื่อศึกษาประวัติของตัวละครขุนแผนซึ่งเป็นพระเอกในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน 2) เพื่อศึกษาประวัติของการรำฉุยฉาย และออกแบบสร้างสรรค์ชุดรำขึ้นใหม่ในชุดฉุยฉายขุนแผนแสนสะท้าน ผลการวิจัยพบว่า 1) เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นเรื่องราวของขุนแผน ซึ่งเป็นนายทหารที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เมื่อแต่งงานแล้วได้ถูกใช้ให้นำทัพไปรบเมืองเชียงทอง ขุนช้างได้ทำอุบายแย่งชิงนางวันทองไป ขุนแผนกลับมาจึงมีมาสีหมอกไปยังเรือนขุนช้างเพื่อลักพานางวันทองกลับคืน นับว่าเป็นเรื่องราวที่สนุกสนาน และได้เล่าสืบทอดต่อมาในรูปการขับเสภาจนถึงนำไปแสดงเป็นละคร 2) ประวัติของการรำฉุยฉายพบว่าเดิมเป็นเพลงร้องเล่นของชนชาวบ้านสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีผู้นำมาร้องเล่นในราชสำนัก หลังจากขับเสภาจบแล้วทำให้เห็นว่าเพลงฉุยฉายเป็นเพลงสำหรับความสุขใจ ในสมัยรัชกาลที่ 4

¹รองคณบดีคณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

²ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พ.ศ.2548

จึงนำมาใส่ไว้ในการแสดงเบิกโรงละครผู้หญิง และในสมัยต่อมาได้รับความนิยมนำมาแทรกไว้ในโขนละครเพื่อแสดงถึงความสุขใจ เมื่อตัวละครแปลงกายหรือแต่งกายได้อย่างสวยงาม จากเหตุผลนี้จึงเกิดเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้วิจัยออกแบบทำรำนุญฉายขึ้นมาใหม่ คือชุด “นุญฉายขุนแผนแสนสะท้าน” โดยออกลีลาท่ารำผสมท่าทางที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์ และได้ปรับเปลี่ยนจากการรำนุญฉายดั้งเดิมมาเป็นการเล่าประวัติของขุนแผน ซึ่งประสบความสำเร็จความสนุกสนานทุกซอก นอกจากนั้นยังเป็นการรำคู่ระหว่างคน (ขุนแผน) กับม้า (ม้าสีหมอก) ผลการวิจัยได้นำออกแสดงให้ประชาชนชมและได้รับการยอมรับว่าเป็นนาฏศิลป์ที่สวยงามเหมาะแก่การอนุรักษ์

คำสำคัญ: การสร้างสรรค์นาฏศิลป์ การออกแบบทำรำนุญฉายใหม่

Abstract

The created dance of Chuichay Khunpansansathan was studied to assess 1. The history of the khunpan actor in Khun Chang Khunpan literature, and 2. The history and design creativity of the Chuichay khunpansansathan dance.

The study revealed that 1) Khun Chang Khunpan is a real-life story from the Ayudhaya period. Khunpan was a royal soldier. He was brave and the best warrior. After getting married he received the royal command to go to war in Chian gthong. Khun Chang used a trick to kidnap Wanthong. When he came back he rode the Simog horse to Khun Chang's home to kidnap her. This is the fantastic love story through Sepa singing into drama. 2) History of Chuichay dance was originally the singing of villagers only in Ayudhaya period, later in Rattanakosin period. It was performed

in royal courts for all famous Lords. The Chuichay song represented happiness and pride and had been performed until the reign of King Rama IV, who later integrated it into a prelude performance of female Lakorn which later on became popular and eventually was depicted in Khon performance to present the emotions of happiness as well as the beauty of actor's dressing. All of the information above is the creator's inspiration in designing new Chuichay dance of Chuichaykhunpansansathan by combining the customs of Sepa singing and Punthang drama from Thai dance based on the nature of human being basics by means of adapting the original Chuichay dance to tell about Khunpan's history, who faced both sadness and happiness. The show was delivered by performers who had to express the feelings through their eyes and facial expressions. In addition, the performance was delivered in pair representing two characters of a man (Khunpan) and a horse (Simog).

Keywords: The Created Dance, Dance New Designing

บทนำ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้เกิดเรื่องราวความรักของสามัญชนขึ้น ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 คือรักสามเส้าระหว่างขุนแผน นางวันทอง ขุนช้าง และเนื่องจากเรื่องราวมีความตื่นเต้นน่าสนใจจึงได้รับการเล่าขานกัน ต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ขณะเดียวกันการขับเสภาก็ได้รับความนิยม สืบต่อมาเช่นเดียวกัน ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 จึงโปรดให้ไว้ในราชสำนักช่วยกันนำเรื่องขุนช้างขุนแผนมาแต่งเป็นบทเสภา สำหรับขับลำนำเพื่อการฟัง เมื่อสิ้นสุดการขับเสภาจะมีชายหญิงออกมาพ้อนอุยฉาย

เกี่ยวพาราสี แสดงให้เห็นว่าการฟ้อนนุญฉายเป็นการแสดงความรัก ความสุขใจ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงนำ เพลงนุญฉายมาพระราชทานเป็นบทบำเบิกโรงละครใน เรียกว่า “นุญฉายกิ่งไม้ เงินทอง” และในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงนำเพลงนุญฉายมาบรรจุไว้ในการแสดงละครดึกดำบรรพ์เรื่องรามเกียรติ์ คือนุญฉายเบญกายแปลง รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระราชทานบทบำ “นุญฉายฮเนา” ในการแสดงละครเรื่องเงาะป่า ต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชทานบทบำนุญฉายอินทรชิต ในการแสดงโขนโรงในตอศึกพรหมศาสตร์ จากนั้น จึงได้รับความนิยมมีผู้นำเพลงนุญฉายมารำเป็นชุดอวดฝีมือในการแสดงโขนละคร แทบทุกประเภท

การรำอวดฝีมือนับเป็นจารีตอย่างหนึ่งที่ต้องแทรกไว้ในการแสดงโขนละคร แต่ละตอน ดังนั้น ผู้ที่รำอวดฝีมือจึงต้องมักจะเป็นตัวเอกหรือตัวสำคัญ เช่น การรำเดี่ยว ได้แก่ อิเหนารำลงสรงโชน ส่วนการรำคู่ ได้แก่ อุณรุทรำกับนางศุภลักษณ์ในชุดอุ้มสม

การรำนุญฉายก็นับเป็นชุดรำอวดฝีมือเช่นเดียวกับการรำชุดอื่น ๆ ดังเช่น นุญฉายพราหมณ์ในเรื่องพระคเณศร์เสียว นุญฉายวันทองในเรื่องขุนช้างขุนแผน อย่างไรก็ตาม การแสดงละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน คงมีเพียงนางวันทอง ซึ่งเป็นนางเอกรำนุญฉายเพียงคนเดียว ส่วนขุนแผนซึ่งเป็นพระเอกยังไม่มีผู้คิดค้น ชุดรำนุญฉายสำหรับขุนแผน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเกิดแนวคิดที่จะออกแบบชุดรำ “นุญฉายขุนแผนแสนสะท้าน” ขึ้นใหม่ โดยยึดถือจารีตเดิม เป็นการออกลีลาท่าทาง ตามแบบละครเสภาผสมละครพันทาง ขณะเดียวกันก็ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบดั้งเดิม ในบางส่วน เช่น ใช้ลีลาท่าทางตามธรรมชาติของมนุษย์มากกว่าท่ารำที่เป็นแบบแผน รวมทั้งเปลี่ยนแนวจากการรำเพื่อชมความงาม ความภาคภูมิใจของตัวละคร มาเป็นการเล่าประวัติชีวิตของตนเอง ซึ่งประสบทั้งความทุกข์ความสุข และยังใช้ผู้รำ 2 คน คือ คน (ขุนแผน) กับม้า (ม้าสีหมอก) ซึ่งยังไม่เคยปรากฏการรำคู่เช่นนี้มาก่อน

การออกแบบท่ารำ ผู้สร้างสรรค์ได้ขอรับคำปรึกษาจาก รองศาสตราจารย์ ดร. ศุภชัย จันทรสุวรรณ ศิลปินแห่งชาติ พ.ศ. 2548 นับว่าชุดฉายฉายหุ่นแผนแสนสะท้อน ได้รับการกลั่นกรองด้วยศิลปะอันประณีตละเอียดอ่อนจากศิลปินผู้มีชื่อเสียง ซึ่งจะได้อนุรักษ์เป็นชุดรำที่สวยงามชุดหนึ่งในวงการนาฏศิลป์ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติของตัวละครหุ่นแผน ในวรรณคดีเรื่อง ขุนช้างขุนแผน
2. เพื่อศึกษาประวัติของการรำฉาย และออกแบบสร้างสรรค์การแสดงชุดฉายหุ่นแผนแสนสะท้อน

วิธีดำเนินการวิจัย

การสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยชุดฉายหุ่นแผนแสนสะท้อนใช้วิธีวิจัยเชิงพรรณนา ดังนี้

1. ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้องจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ได้แก่
 - 1.1 หอสมุดแห่งชาติ
 - 1.2 ห้องสมุดศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 - 1.3 หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
 - 1.4 ศูนย์รักษาศิลป์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
2. ศึกษาและสังเกตจากวีดิทัศน์การแสดงรำฉายต่าง ๆ ของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ และสำนักการสังคีต กรมศิลปากร
3. ศึกษาข้อมูลจากการสัมภาษณ์ศิลปินแห่งชาติ ผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งมีประสบการณ์ไม่ต่ำกว่า 30 ปี ประกอบด้วย
 - 3.1 นางรัตติยะ วิกสิตพงศ์
ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พ.ศ. 2560

- 3.2 รองศาสตราจารย์ ดร.ศุภชัย จันทร์สุวรรณ
ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พ.ศ. 2548
- 3.3 นายณัฐพงศ์ โสวัตร
ผู้เชี่ยวชาญด้านดุริยางคศิลป์ไทย
คณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
- 3.4 ผู้ช่วยศาสตราจารย์นพคุณ สุตประเสริฐ
รองคณบดี คณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
- 3.5 นายสุรพงศ์ โรหิตาจร
ดุริยางคศิลป์อาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร
4. ประชากรหรือกลุ่มตัวอย่าง โดยจัดประชุมกลุ่มย่อย (Focus Group)
ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านนาฏศิลป์ไทย ดนตรีไทยคีตศิลป์ไทย ศิลปะการแสดง ประกอบด้วย
 - 4.1 นางรัตติยะ วิกสิตพงศ์
ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง พ.ศ. 2560
 - 4.2 นางรติวรรณ กัลยาณมิตร
ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
 - 4.3 นางนฤมัย ไตรทองอยู่
ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
 - 4.4 นางสถาพร สันทอง
ข้าราชการบำนาญ สำนักการสังคีต กรมศิลปากร
 - 4.5 นายวีระชัย มีป่อทรัพย์
ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์
 - 4.6 รองศาสตราจารย์ฉันทนา เอี่ยมสกุล
คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
 - 4.7 นายสุธีศักดิ์ ภักดีเทวา ศิลปินอิสระ
 - 4.8 นายไพรมณต์ ชมธวัช
เจ้าของอารมณ์งามสตูดิโอ คณะละครอารมณ์งาม

5. เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ใช้แบบสัมภาษณ์ไม่มีโครงสร้าง โดยกำหนดกรอบเกี่ยวกับการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ชุดใหม่ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของนาฏศิลป์ไทย

6. วิธีการรวบรวมข้อมูล จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารตำรา งานวิจัย วิทยานิพนธ์ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติของตัวละครขุนแผนและม้าสีหมอก รวมทั้งการสร้างสรรค์งานนาฏศิลป์ชุดใหม่ที่ได้รับการรับรองจากผู้ทรงคุณวุฒิ ศิลปินแห่งชาติ

7. การวิเคราะห์ข้อมูล ได้วิเคราะห์ทฤษฎีนาฏยประดิษฐ์ที่ออกแบบนาฏศิลป์ขึ้นใหม่ตามหลักการของ ศาสตราจารย์ ดร.สุรพล วิรุฬห์รักษ์ และรองศาสตราจารย์ ดร.สวภา เวชสุรักษ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผลการวิจัย

1. ผลการวิจัยประวัติของตัวละครขุนแผน ในวรรณคดีเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน พบว่า ขุนแผนเป็นชายหนุ่มรูปงาม บ้านเดิมอยู่เมืองสุพรรณบุรี และได้เข้ามารับราชการทหารในกรุงศรีอยุธยา มีความเก่งกล้าสามารถด้านการรบคาถาอาคม จนได้รับคำสั่งให้ยกทัพไปตีเมืองเชียงทอง จึงได้ฝากนางวันทองไว้กับแม่ยาย แต่ขุนช้างผู้แอบหลงรักนางวันทองได้ทำอุบายมาบอกว่าขุนแผนตายในที่รบ เมียต้องถูกจับไปเป็นม่ายหลวง แม่จึงบังคับให้นางวันทองแต่งงานกับขุนช้าง เมื่อขุนแผนกลับจากการรบมีชัยชนะได้พานางลาวทองมาด้วย ทำให้เกิดการหึงหวงทะเลาะวิวาทกับนางวันทอง ขุนแผนโกรธจึงพานางลาวทองไปอยู่กับแม่ที่กาญจนบุรี แต่ก็ยังคิดถึงนางวันทองอยู่ จึงได้หาม้าสีหมอก ติตาดฟ้าพื้น ทำฝักุมารทอง แล้วเดินทางกลับมาขึ้นเรือนขุนช้างลักพานางวันทองหนีแต่ขณะเดียวกัน ขุนแผนก็ยังมิเมียอีกหลายคน เช่น นางแก้วกิริยา นางบัวคลี ทำให้ชีวิตของขุนแผนประสบทั้งความสุขความทุกข์ และจากการที่เป็นคนเจ้าชู้มักจะพบกับความเดือดร้อนอยู่เสมอทำให้สมเด็จพระพันวษารู้วอยู่หลายครั้ง ผลที่สุดจึงมีรับสั่งให้ประหารชีวิตนางวันทองเพื่อยุติบทบาทชีวิตของผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

ขุนแผนเป็นพระเอกสามัญชนคนธรรมดาไม่ได้เป็นเจ้าชายหรือกษัตริย์ดังเช่น พระราม อิเหนา สังข์ทอง ไชยเชษฐ และไม่ได้มีบุญญาภินิหารอย่างตัวละครในเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ทำให้ผู้อ่านวรรณคดีเข้าถึงชีวิตของขุนแผนได้ง่ายและเข้าใจชีวิตของตัวละครได้อย่างใกล้ชิดมากกว่าตัวพระเอกที่เป็นเทพหรือกษัตริย์

เรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวกันว่าเป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยาประมาณปี พ.ศ. 2034 - 2072 (เสาวณิต วิงวอน, 2536, น. 260) และได้เล่าสู่กันฟังเป็นเรื่องราวรักสามเส้าที่มีความสนุกสนาน จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ซึ่งเวลานั้นในราชสำนักและตามบ้านเรือนเจ้านายเกิดความนิยมการขับเสภาเข้ากับเครื่องปี่พาทย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้กวีในราชสำนักช่วยกันนำเรื่องขุนช้างขุนแผนมาแต่งเป็นบทเสภา ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชาได้ทรงรวบรวมบทเสภาหลายสำนวนมาคัดเลือกบทที่ดีที่สุด เช่น สำนวนของรัชกาลที่ 2 สำนวนของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สำนวนของสุนทรภู่ สำนวนของครูแจ้งมาปะติดปะต่อกันจนได้เป็นเรื่องยาวจบสิ้นสมบูรณ์ นับว่าวรรณคดีเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นเรื่องราวของสามัญชนที่แตกต่างจากวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ในยุคสมัยเดียวกัน

บทเสภาเรื่องขุนช้าง นอกจากจะมีความสนุกสนานแล้ว ยังมีความไพเราะเมื่อนำไปขับเสภา ดังตัวอย่างตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ความว่า

โจนลงกลางขานร้านดอกไม้	ของขุนช้างปลูกไว้อยู่ดาษดิน
รวยรสเกษรเมื่อก่อนคืน	ขึ้นขึ้นลมชายสบายใจ
กระถางแฉกแก้วเกิดพิกลแถม	ยี่สุ่นแซมมะสังัดตุไสว
สมอรัตัดตหงสมละไม	ตะขบข่อยคัดไว้จึ่งหะกัน
ตะโกนาทิ้งกิ่งประกบยอด	แทงทวยทอดอินพรมนมสวรรค์
บ้างผลิดอกออกช่อขึ้นชูชัน	แสงพระจันทร์จับแจ่มกระจ่างตา

(กรมศิลปากร, 2513, น. 372)

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตามบ้านเรือนเจ้านายยังคงนิยมขับเสภาเพื่อการฟังอย่างเดียว แต่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ซึ่งเป็นวังหน้าของรัชกาลที่ 3 ได้ทรงนำมาเรียบเรียงใหม่ให้เป็นบทละครนอกเพื่อการแสดง นับว่าเป็นครั้งแรกที่เรื่องขุนช้างขุนแผนได้กลายมาเป็นบทละครร่ำ ฉัตรชัย ว่องกสิกรรม (2556, น. 2) จากนั้นจึงเกิดความนิยมนำเรื่องนี้มาแต่งเป็นบทละครอีกหลายสำนวน มีรูปแบบทั้งเป็นบทละครเสภาและบทละครพันทาง ทำให้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายมาจนถึงปัจจุบัน

2. ผลการวิจัยประวัติการรำดูฉุยฉายและการออกแบบท่ารำชุดดูฉุยฉาย ขุนแผนแสนสะท้าน พบว่าแต่เดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยามีการเล่นเพลงพื้นบ้านเรียกว่า เพลงดูฉุยฉาย ซึ่งเป็นการร้องเกี่ยวพาราสีกันระหว่างชายหญิง ซึ่งเนื้อหาของบทเพลงมักจะแสดงความอímเอิบใจ ความสุขใจ จนกระทั่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดความนิยมเล่นขับเสภาเข้ากับเครื่องเป่าพาทย์เรื่องขุนช้างขุนแผน และหลังจากขับเสภาแล้ว พวกหนุ่มสาวก็จะออกมาพ้อนดูฉุยฉายเกี่ยวพาราสีกันเพื่อเปลี่ยนบรรยากาศจากการฟังเสภาคมานวดการพ้อนรำที่สนุกสนาน จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำเพลงดูฉุยฉายมาใส่เนื้อร้องเป็นเพลง “ดูฉุยฉายกิ่งไม้เงินทอง” สำหรับรำเบิกโรงละครใน นับว่าเป็นครั้งแรกที่เพลงดูฉุยฉายได้รับการปรับปรุงให้เป็นการแสดงที่สวยงามตามแบบแผนนาฏศิลป์ไทย ดังตัวอย่างคำร้องว่า

ดูฉุยฉายเอ๋ย สองนางเนื้อเหลืองอย่างเอื้องกริตกราย
ห่มผ้าหน้าปักชาย ผันผายมาเบิกโรง

(จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2545, น. 85)

ในสมัยต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ก็ได้ทรงนำเพลงนุญฉายมาใส่บทร้องในการแสดงละครเรื่องเงาะป่า คือนุญฉายฮเนา ดังตัวอย่างคำร้องว่า

นุญฉายเอ๋ย ผ้าห้อยปล่อยกระจ่าย แต่ใจชายยังรัวรัว
นุ่งโมรีสีแดงฉูดฉาด ขาวม้าเขียวคาดเข้าไว้ออกตัว
(จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2512, น. 53)

หลังจากสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว ได้มีผู้แต่งบทนุญฉายแทรกในละครรำอีกหลายเรื่อง เช่น นุญฉายพราหมณ์ในเรื่อง พระคเณศร์เสียดา นุญฉายศูรปนา ในเรื่องรามเกียรติ์ นุญฉายยอพระกลืน ในเรื่องมณีพิชัย จนกระทั่งถึงสมัยการปกครองระบอบประชาธิปไตยในยุคของกรมศิลปากร ก็ได้มีการแต่งบทนุญฉายเพิ่มเติมอีกหลายชุดเช่น นุญฉายเพลงปี่ นุญฉายเสื่อโค นุญฉายมั่งตรา นุญฉายไกรทอง

การที่มีความนิยมนำเพลงนุญฉายมาแทรกในโขนละคร เนื่องจากจารีตของแต่ละตอนต้องมีชุดรำอวดฝีมืออย่างน้อยหนึ่งชุด การรำนุญฉายก็จัดว่าเป็นชุดรำอวดฝีมือเช่นเดียวกับการรำสวยงามชุดอื่นๆ เช่น รำรจนาเสียดมาลัย รำลงสรงโหนดอิเหนา รำชมตลาดบุษบาชมศาล ดังนั้น ผู้แสดงที่เป็นตัวเอก นอกจากมีรูปร่างงาม รำงามแล้ว ยังต้องรำอวดฝีมือให้เป็นที่ประจักษ์ด้วย

ในละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน มีชุดรำนุญฉายวันทอง ตอนเปรตนางวันทองแปลงกายเป็นหญิงงามเพื่อมาล่อพระไวย ดังนั้น เมื่อแปลงกายหรือแต่งกายอย่างสวยงามแล้ว จึงออกรำนุญฉายเพื่อแสดงถึงความชื่นชมยินดี ความอímเอิบใจ อย่างไรก็ตาม ในเรื่องขุนช้างขุนแผน คงมีเพียงรำนุญฉายวันทองซึ่งเป็นนางเอก แต่ขุนแผนซึ่งเป็นพระเอกยังไม่มืบทำรำนุญฉายเพื่ออวดฝีมือ ทำให้ผู้วิจัยเกิดแนวคิดออกแบบสร้างสรรค์การรำนุญฉายขึ้นใหม่อีกหนึ่งชุด จึงได้นำความเข้าใจปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิด้านนาฏศิลป์ไทย จนได้สร้างชุดรำ “นุญฉายขุนแผนแสนสะท้าน” โดยมีองค์ประกอบ ดังนี้

1. **ผู้แสดง** ประกอบด้วยผู้แสดงเป็นขุนแผนกับม้าสีหมอก ควรใช้ศิลปินชายเพื่อให้ตรงตามวรรณคดีและสะดวกต่อการใช้เครื่องแต่งกาย เนื่องจากเป็นการแต่งกายเลียนแบบชีวิตผู้ชายไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่ได้แต่งยืนเครื่องแบบละครนอกละครใน ผู้ที่แสดงเป็นขุนแผนควรมีรูปร่างสันทนต์หรือสูงโปร่ง ใบหน้าหล่อแบบผู้ชาย ไม่ใช่สวยแบบผู้หญิง ส่วนม้าสีหมอกควรมีบุคลิกคล่องแคล่ว รูปร่างอาจใหญ่กว่าขุนแผนได้

2. **เครื่องแต่งกาย** แต่งกายแบบละครเสภาเลียนแบบชีวิตจริง สมัยกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์ โดยขุนแผนสวมเสื้อแขนยาวสีดำ นุ่งสนับเพลา สวมผ้าโจงกระเบนทับ มีผ้าคาดเอวและทาบด้วยเข็มขัด สวมสังวาลเส้นเดียว สะพายแล่ง สวมกำไลเท้า และทำผมทรงมหาดไทย ไม่มีศิราภรณ์

ภาพที่ 1 เครื่องแต่งกายขุนนางผู้ใหญ่สมัยรัชกาลที่ 4
(สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2562, ออนไลน์)

ภาพที่ 2 เครื่องแต่งกายผู้ชายไทยสมัยรัชกาลที่ 5
(สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2562, ออนไลน์)

ภาพที่ 3 เครื่องแต่งกายขุนแผน
(ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ, 2562)

วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
ปีที่ 14 ฉบับที่ 1 (มกราคม - มิถุนายน 2563)

ส่วนม้าสีหมอกแต่งกายสวมเสื้อแขนยาว นุ่งสนับเพลาไม้ปักลาย
มีผ้าโจงกระเบนทับผ้าคาดเอว สวมศีรษะม้า

ภาพที่ 4 เครื่องแต่งกายม้าสีหมอก
(ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ, 2562)

3. อุปกรณ์การแสดง มีดาบฟ้าฟื้นสำหรับให้ขุนแผนสะพายหลังด้านไหล่ขวา

ภาพที่ 5 อุปกรณ์การแสดง “ดาบฟ้าฟื้น”
(ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ, 2562)

4. **เครื่องดนตรี** ใช้วงปี่พาทย์เครื่องห้า ประกอบด้วย ระนาดเอก ปี่ใน ฆ้องวงเล็ก ตะโพน กลองทัด มีฉิ่งควบคุมจังหวะ สุรพงศ์ โรหิตาจร ได้นำเพลงรูปแบบใหม่แตกต่างจากนุญฉายดั้งเดิมมาบรรเลงได้แก่ ออกด้วยเพลงร่ำ ประลองเสภา รับด้วยเพลงขุนแผนผจญภัย และจบด้วยเพลงเสมอ

5. **เพลงร้อง** ใช้เพลงนุญฉายต่อด้วยเพลงแม่ศรี บทร้องกล่าวถึงประวัติ และบุคลิกภาพของขุนแผน รวมถึงของสำคัญต่างๆที่ขุนแผนได้ครอบครอง ตลอดจนบรรยายความรู้สึกภายในจิตใจของตัวละครขุนแผน มีเนื้อร้อง ดังนี้

นุญฉายขุนแผนแสนสะท้าน

-ปี่พาทย์ทำเพลงร่ำประลองเสภา-

-ร้องเพลงนุญฉาย-

นุญฉายเอย	พลายแก้วเมืองสุพรรณคมสันหน่มแน่น
เจนจบรสเจ้าชูเหลือแสน	บุญหนุนเป็นขุนแผนกล้าแก่นลำพอง
เที่ยวหาของดีได้สี่หมอกม้า	ดาบฟ้าฟื้นคมกล้าหาญมารทอง

-ปี่พาทย์ทำเพลงขุนแผนผจญภัย-

ขุนแผนเอย	เจ้ากลุ้มคุมแค้นยังแสนหล่อเหลา
เคื่องุ่นขุนช้างไอ้หัวล้านคางเครา	ชิงวันทองเมียเราเอาไปแนบอก
บุกฝ่ามาถึงเรือนแค้นเพื่อนหายมหยัน	เจอหน้าจะฟันให้เลือดกระบาลมันตก

-ปี่พาทย์ทำเพลงขุนแผนผจญภัย-

-ร้องเพลงแม่ศรี-

แม่ศรีเอ๋ย	แม่ศรีหนุ่มคะนอง
เรื่องรบแล้วคล่อง	แต่เรื่องวันทองหมองมัว
ทำผิดจนติดคุก	ชอบหาทุกซีไสั่ว
พิษหึงจึงเมาเมา	หลงชั่วซ้ำเอ๋ย
แม่ศรีเอ๋ย	แม่ศรีหนุ่มฉกรรจ์
ยืนยงคงกระพัน	แทงฟันไม่ระคาย
เก่งกล้าอาคมขลัง	ทั้งภูตผีพราย
เมียมี่มากมาย	ใครจะเก่งเท่าเอ๋ย

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ-

6. ทำรำ ใช้ลีลาทำรำแบบละครเสภาผสมละครพันทาง คือการออกทำรำตามแบบแผนนาฏศิลป์ไทยผสมท่าทางที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์ โดยขอรับการปรึกษาทำรำจาก รองศาสตราจารย์ ดร.ศุภชัย จันทรสุวรรณ ศิลปินแห่งชาติ พ.ศ. 2548 มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากฉุยฉายดั้งเดิม ดังนี้

6.1 เป็นการแสดงรำคู่ระหว่างคนกับสัตว์ คือ ขุนแผนกับม้าสีหมอก

6.2 ผู้รำออกมาด้วยเพลงร่ำประลองสามลา

รับด้วยเพลงขุนแผนผจญภัย จบด้วยเพลงเสมอ

6.3 มีการนำเสียงจากซาวด์เอฟเฟคเป็นเสียงฟ้าร้อง มาประกอบการแสดงในช่วงแรกเพื่อเปิดตัวขุนแผนและม้าสีหมอกในเพลงร่ำประลองสามลา และช่วงที่สองระหว่างที่ขุนแผนชักดาบออกจากฝักในคำร้องที่ว่า “ดาบฟ้าฟื้นคมกล้า” เพื่อให้เกิดความสมจริงยิ่งขึ้น

6.4 ขุนแผนไม่ได้ถืออาวุธตลอดเวลา หากแต่มีทั้งกระบวนทำรำมือเปล่าสองมือและถืออาวุธเมื่อชักดาบออกจากฝัก มีทั้งทำรำบนหลังม้าและลงจากม้า เป็นการเปลี่ยนสายตาของผู้ชม

การออกแบบท่าร่าจะยึดหลักทฤษฎีนาฏยประดิษฐ์ ของ สุรพล วิรุฬห์รักษ์ (2547, น. 54) คือการหลีกเลี่ยงท่าร่าซ้ำ ท่าร่าที่คนดูคาดเดาได้ ท่าร่าที่เป็นสิ่งละอันพันละน้อย ท่าร่าที่ทำลายสมาธิของคนดู ท่าร่าที่เกินความสามารถของผู้แสดง ท่าร่าที่กีดขวางการเคลื่อนไหว ท่าร่าที่คนดูไม่คุ้นเคย ท่าร่าที่ขัดต่อจารีตประเพณีและศีลธรรม ท่าร่าที่ขาดความพร้อมและมั่นใจ ท่าร่าที่ทำให้คนดูเบื่อ ดังนั้น การออกแบบท่าร่าชุดนุญฉายขุนแผนแสนสะท้าน ต้องไม่ใช่ท่าที่ซ้ำกันมากเกินไป เช่น คำว่า “กล้าแก่น” กับคำว่า “เก่งกล้า” มีความหมายเหมือนกัน แต่ควรออกท่าต่างกัน ส่วนท่าร่าที่กีดขวางการเคลื่อนไหว หมายถึง ขุนแผนรำคู่กับม้าสีหมอก ท่าร่าจึงควรให้ประสานสัมพันธ์กันอย่างราบรื่น ไม่ติดขัด หรือเป็นอุปสรรคในการรำรำพร้อมกันระหว่างคนกับสัตว์ ไม่ควรใช้ท่าร่าที่ทำให้คนดูเบื่อ นั่นคือ เป็นท่าทางตามธรรมชาติที่มีความงามเป็นพิเศษ เรียกว่า ท่าโก้เก๋ เช่น คำร้องว่า “เจ้าชู้เหลือแสน” ทำท่ากอดดอกเบญจ แล้วพยักหน้า ส่งสายตาดูหน้าเป็นประกายแก่คนดู ก็จะเพิ่มเสน่ห์ให้แก่ผู้รำยิ่งขึ้น

การออกแบบท่าร่าตามหลักนาฏยจารีตของนาฏศิลป์ไทย สวภา เวชสุรักษ์ (2547, น.120) ได้กล่าวถึงแนวคิดในการออกแบบท่าร่าของท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสนีว่า ต้องใช้ท่าร่าที่เป็นแบบแผนของท่าร่าไทย แต่ขณะเดียวกันถ้าเป็นการแสดงที่ปรับปรุงใหม่อาจใช้ท่าทางที่เป็นธรรมชาติ มาผสมผสานได้เพื่อให้เกิดท่าร่าแปลกตาน่าชม

ภาพที่ 6 ขุนแผนกับม้าสีหมอก
(อุทัยเทพ เถาว์หิรัญ, 2562)

ภาพที่ 7 กระบวนท่ารำที่สัมพันธ์กัน
(ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ, 2562)

ภาพที่ 8 ท่ารำที่สร้างสรรค์ขึ้นจากท่าธรรมชาติ “ท่าเสยผม”
(ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ, 2562)

จากทฤษฎีของการออกแบบท่ารำข้างต้น ผู้สร้างสรรค์ได้นำมาเป็นหลักสร้างสรรค์นาฏศิลป์ชุดอุยฉายขุนแผนแสนสะท้าน จึงได้ชุดรำอวดฝีมือที่มีความแปลกใหม่ มีความสวยงาม เมื่อนำออกแสดงให้ผู้ทรงคุณวุฒิผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทยตรวจสอบความถูกต้อง ความเหมาะสม ต่างลงความเห็นว่าเป็นชุดรำอวดฝีมือที่สมควรนำออกเผยแพร่สู่สาธารณชนได้

อภิปรายผลการวิจัย

1. จากการศึกษาประวัติของตัวละครขุนแผน ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน พบว่า เป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยา สอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง “หัวใจของนาฏยวรรณกรรมแบบขนบนิยม” ของ เสาวณิต วิงวอน (2536, น. 260) ซึ่งกล่าวถึงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องราวความรักของสามัญชน เมื่อนำมาสร้างเป็นบทละครรำ จะมีความแตกต่างจากวรรณคดีเรื่องอื่นๆที่ตัวเอกมักจะเป็นท้าวพระยามหากษัตริย์ มีบุญญาภิหาร แต่ขุนแผนเป็นมนุษย์ที่มีตัวตนจริง มีความจงรักภักดีต่อเจ้าเหนือหัว มีความเก่งกล้าสามารถในการรบ แต่ชีวิตต้องประสบความทุกข์เนื่องจากเป็นคนเจ้าชู้ มีเมียมาก เนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผนจึงเป็นที่ติดอกติดใจของผู้อ่านและผู้ชมละครมาถึงปัจจุบัน

2. จากการศึกษาประวัติของการรำนุญฉาย พบว่า แต่เดิมเป็นเพียงการเล่นเพลงพื้นบ้าน และได้เข้ามาสู่ราชสำนักรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยนำมาร้องต่อท้ายหลังจากขับเสภาแล้ว เนื่องจากเพลงนุญฉายแสดงถึงความสุข ความอímเอิบใจ ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำมาพระราชนิพนธ์เนื้อร้องใหม่เป็นบทรำเบิกโรงนุญฉายกิ่งไม้เงินทอง และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงนำเพลงนุญฉายมาเป็นบทรำนุญฉายชเนนา ในเรื่อง เงาะป่า สอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์กระบวนการทำรำนุญฉายชเนนาตามรูปแบบละครวังสวนกุหลาบ” ของศุภชัย จันทร์สุวรรณ์ (2556, น.220) ซึ่งกล่าวถึงวิธีการรำนุญฉายตามจารีตของนาฏศิลป์ไทย ส่วนการรำนุญฉายในละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน จะมีเพียงการรำนุญฉายวันทอง และยังไม่มีกรรำนุญฉายของขุนแผน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเกิดแรงบันดาลใจที่จะสร้างชุดรำขึ้นมาใหม่ให้มีความแตกต่างจากจารีตดั้งเดิมคือชุด นุญฉายขุนแผนแสนสะท้าน เป็นการรำคู่ระหว่างคนกับสัตว์ ออกด้วยเพลงร่วประลองสามลา รับด้วยเพลงขุนแผนผจญภัย จบด้วยเพลงเสมอ ใช้ท่ารำตามแบบแผนนาฏศิลป์ผสมท่ารำที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์ เช่น ท่ากอดอก ท่าจับคาง ท่าเสียผม ท่าพยักหน้า

กับคนดู ผู้ร่ำสามารถใช้สีหน้าแวตารมณ์ไปตามบทร้อง สอดคล้องกับงานวิจัยของ สวภา เวชสุรกัษ (2547, น. 120) เรื่อง “นาฏยประดิษฐ์ของท่านผู้หญิงแผ้วสนิทวงศ์เสนี” ซึ่งท่านมีแนวคิดในการออกแบบท่ารำโดยใช้ท่านาฏยจารีตไทยผสมกับท่าทางที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์ได้อย่างกลมกลืน มีความแปลกใหม่น่าติดตามชม เนื่องจากเนื้อร้องไม่ได้กล่าวชื่นชมความงามเมื่อแปลงกายหรือแต่งกายได้อย่างสวยงามเหมือนอุยฉายทั่วไป หากแต่เล่าประวัติของตัวขุนแผนที่มีความเก่งกล้าในการรบ ชำนาญในการใช้คาถาอาคม ถึงแม้ชีวิตจะรุ่งโรจน์ในการรับราชการแต่ก็ประสบความทุกข์จากการเป็นคนเจ้าชู้ นับว่าเป็นการรำอุยฉายที่แตกต่างจากอุยฉายดั้งเดิม และสามารถนำไปแทรกเป็นชุดรำอวดฝีมือในการแสดงละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ซึ่งจัดว่าเป็นตอนที่สนุกสนานเหมาะสมสำหรับการแสดงละครเสภา

ผู้วิจัยได้ทดลองนำชุดอุยฉายขุนแผนแสนสะท้านออกแสดงให้ประชาชนชม ณ โรงละครวังหน้าในปี พ.ศ. 2558 และแสดง ณ โรงละครแห่งชาติ ในปี พ.ศ. 2559 ปรากฏว่าได้รับความสนใจจากผู้ชม มีความพอใจที่ได้ดูการรำอุยฉายที่มีความแปลกใหม่แตกต่างจากรำอุยฉายทุกชุดที่เคยชมมาก่อน และสมควรอนุรักษ์ให้เป็นชุดรำอวดฝีมืออีกชุดหนึ่งในวงการนาฏศิลป์ไทย

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

1.1 นำชุดอุยฉายขุนแผนแสนสะท้านออกแสดงแทรกในละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขึ้นเรือนขุนช้าง

1.2 นำชุดอุยฉายขุนแผนแสนสะท้านออกแสดงในงานสัมมนาวรรณคดีไทยเรื่องขุนช้างขุนแผน หรืองานสัปดาห์เสภาไทย รวมทั้งงานชุมนุมอุยฉายตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

2. ข้อเสนอแนะในการสร้างสรรค์ครั้งต่อไป

2.1 นำตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผนมาสร้างสรรค์เป็นชุดรำนุญฉาย เช่น นุญฉาย นางลาวทอง กล่าวถึงตอนแต่งกายจะไปถวายตัวนุญฉายพระไวย กล่าวถึงตอนแต่งกายจะไปแต่งงาน

2.2 สร้างสรรค์ชุดรำที่แทรกความตลกขบขัน เช่น รำชมตลาด ตอนขุนช้างจะไปสู่ขอนางวันทอง โดยออกแบบท่ารำที่มีความแปลกใหม่เหมือนชุดพราหมณ์โตในเรื่องสุวรรณหงส์

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2513). *ขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ*. กรุงเทพฯ:

กรมศิลปากร.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2555). *บทเบิกโรง*. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2512). *เงาะป่า*. กรุงเทพฯ:

ศิลปาบรรณาคาร.

ฉัตรชัย ว่องกสิกรรม. (2556). *วิเคราะห์บทเบิกโรง พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระ*

พระบรมราชเจ้ามหาจักรีดิพลเทพ. [วิทยานิพนธ์ศิลปมหาบัณฑิต.

สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์].

ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญย์. (2562). *กระบวนการทำรำที่สัมพันธ์กัน*. [ภาพถ่าย]. กรุงเทพฯ:

สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์.

_____. (2562). *ขุนแผนกับม้าสีหมอก*. [ภาพถ่าย]. กรุงเทพฯ: สถาบัน

บัณฑิตพัฒนศิลป์.

_____. (2562). *เครื่องแต่งกายขุนแผน*. [ภาพถ่าย]. กรุงเทพฯ: สถาบัน

บัณฑิตพัฒนศิลป์.

_____. (2562). *เครื่องแต่งกายม้าสีหมอก*. [ภาพถ่าย]. กรุงเทพฯ: สถาบัน

บัณฑิตพัฒนศิลป์.

ฤทธิเทพ เถาว์หิรัญ. (2562). *ท่ารำที่สร้างสรรค์ขึ้นจากท่าธรรมชาติ “ท่าเสยผม”*.

[ภาพถ่าย]. กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์.

_____. (2562). *อุปกรณ์การแสดง “ดาบฟ้าฟื้น”*. [ภาพถ่าย]. กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์.

ศุภชัย จันทรสุวรรณ. (2556). *วิเคราะห์กระบวนการท่ารำอุยฉายฮเนา ตามรูปแบบละครวังสวนกุหลาบ*. กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2562). *เครื่องแต่งกายขุนนางผู้ใหญ่สมัยรัชกาลที่ 4*. สืบค้น 24 กุมภาพันธ์ 2562. <https://www.nat.go.th/คลังความรู้/คลังภาพทรงคุณค่า>

_____. (2562). *เครื่องแต่งกายผู้ชายไทยสมัยรัชกาลที่ 5*. สืบค้น 24 กุมภาพันธ์ 2562. <https://www.nat.go.th/คลังความรู้/คลังภาพทรงคุณค่า>

สุรพล วิรุฬห์รักษ์. (2547). *นาฏยศิลป์ปริทรรศน์*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เสาวณิต วิจารณ์. (2536). *หัวเลี้ยวของนาฏยวรรณกรรมแบบขนบนิยม*. กรุงเทพฯ: แสงแดด.

สวภา เวชสุรักษ์. (2547). *หลักนาฏยประดิษฐ์ของท่านผู้หญิงแก้วสนิทวงศ์เสนี*. [วิทยานิพนธ์ดุริยางค์บัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย].